

694

694, 695. Παλιόκαστρο Νεάπολης, Πήλινα ειδώλια γυναικείων θεοτήτων (πιθανόν ταυτίζονται με τη Δήμητρα και την Άρτεμι: 694) και ειδώλιο δειπνίζόμενου θεού (ίσως Διόνυσου: 695), από το αγροτικό ιερό στο Παλιόκαστρο Νεάπολης. Αρχαιολογικό Μουσείο Αγρινίου.

696. Παλαιά Πλευρώνα. Αεροφωτογραφία του λόφου Γυφτόκαστρο ή Ασφακοβούνι, που ταυτίζεται με την Παλαιά Πλευρώνα. Πρόκειται για μία από τις πέντε αιτωλικές πόλεις που λαμβάνουν μέρος στην εκστρατεία στην Τροία. Η οχύρωσή της είναι από τις πρωιμότερες της Αιτωλίας (ίσως 5ος αι. π.Χ.). Στο εσωτερικό της διακρίνονται ίχνη μεγάλων κτηρίων. Στην πλαγιά έχουν ερευνηθεί πρωτογεωμετρικοί και γεωμετρικοί τάφοι (10ος-8ος αι. π.Χ.). Η πόλη καταστράφηκε τον 3ο αι. π.Χ.

Θέρμο, ενώ πρόσφατες έρευνες έχουν προσθέσει και νέες θέσεις κοντά στο Αγρίνιο και την ευρύτερη περιοχή της Βαράσοβας και της Γαβρολίμνης-Αγίας Τριάδας Κάτω Βασιλικής, πάνω σε μεγάλα περάσματα και σε περιοχές που παρείχαν τις απαραίτητες συνθήκες για τη διαβίωση του ανθρώπου.

Η Μυκηνναϊκή εποχή (1600-1100 π.Χ.) εξακολουθεί μέχρι σήμερα να παραμένει μερικώς γνωστή για την Αιτωλία, αν και τα στοιχεία έχουν εμπλουτιστεί τα τελευταία χρόνια με νέα σημαντικά ευρήματα. Πάντως, η εικόνα της Αιτωλίας που αποκομίζουμε από τα ομηρικά έπη και κυρίως την Ιλιάδα, όπου πέντε αιτωλικές πόλεις (Καλυδώνια, Πλευρώνα, Χαλκίδα, Πυλίνη, Ωλενος) λαμβάνουν μέρος στην εκστρατεία της Τροίας με τουλάχιστον 40 πλοία υπό τον βασιλιά Θεία, δεν αντικατοπτρίζεται στα αρχαιολογικά δεδομένα. Από την άλλη πλευρά, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η Αιτωλία του Ομήρου μπορεί να απηχεί την πραγματικότητα του 8ου αι. π.Χ., εποχή του ποιητή. Εκτός από την κατοίκηση στην Κάτω Βασιλική (Χαλκίδα), στα Χάγια Γαβρολίμνης, τα μάλλον ιογνά στοιχεία της Καλυδώνιας και της Πλευρώνας, η περιοχή στον μυθό του Αιτωλικού κόλπου αποδεικνύεται η πιο σημαντική. Κοντά στον λόφο του Αγίου Ηλία, όπου τοποθετείται η αιτωλική πόλη Ιθωρία, έχει ερευνηθεί σημαντικό νεκροταφείο θολωτών τάφων της περιόδου 1450-1150 π.Χ. (εικ. 689, 690). Πρόκειται για θέσι ιδιαίτερης σημασίας, μεταξύ της λυμνοθάλασσας του Αιτωλικού και του Αχελώου, που, όπως προκύπτει από τα ευρήματά της, διατηρούσε επαφές με τον μυκηνναϊκό κόσμο. Ανατολικότερα, στην περιοχή της Σταμάνας έχει ερευνηθεί ένας ακόμη θολωτός τάφος και έχουν εντοπιστεί στοιχεία οικισμού στη θέση Παλισοσταμνά. Βορειότερα, κοντά στο σημερινό Αγγελόκαστρο, στην αριστερή όχθη του Αχελώου ποταμού, πρόσφατα αποκαλύφθηκε ένας ακόμη οικισμός με ελάχιστα οικοδομικά κατάλοιπα, σε καίρια θέση πάνω σε οδό επικοινωνίας με την ενδοχώρα αλλά και με τη θάλασσα μέσω του ποταμού και της λυμνοθάλασσας. Η άφθονη, ωστόσο, κεραμική και η παρουσία υπολειμμάτων κελύβανου τεκμηριώνουν παραγωγική δραστηριότητα. Στη νότια όχθη της λίμνης Τριχωνίδας ερευνήθηκε θαλαμοειδής τάφος με χάλκινα κυρίως ευρήματα (ξίφος και αιχμές δοράτων) κοντά στην αρχαία πόλη Άλκρια (σημερινό Λιθοβούνι), ενώ από τη Γαβαλού (αρχαίο Τριχόνειο) προέρχονται όστρακα μυκηνναϊκών αγγείων. Σε ορισμένες από τις παραπάνω περιοχές η ζωή συνεχίζεται και κατά την Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική περίοδο (10ος-8ος αι. π.Χ.), όπως φανερώνουν νεκροταφεία στην Πλευρώνα, στην περιοχή της Σταμάνας (εικ. 691, 692), την Άλκικυρνα και το Τριχόνειο, τα ευρήματά των οποίων φανερώνουν επαφές με τις άλλες περιοχές της Δυτικής Ελλάδας και τα Ιόνια Νησιά.

Στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια (6ος - αρχές 4ου αι. π.Χ.), το έθνος των Αιτωλών ήταν οργανωμένο φυλετικά. Οι φυλετικές ομάδες ήταν ανεξάρτητες και αυτοκέφαλες και κατοικούσαν σε διάσπαρτους ατελείστους οικισμούς. Αδιάφευστοι μάρτυρες τα πολλά μικρά και μεγαλύτερα διάσπαρτα αγροτικά ιερά (πέρα από τα μεγάλα ιερά του Θέρμου και της Καλυδώνιας), που έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις, ακόμη και στις πιο απομακρυσμέ-

695

νες, ορεινές περιοχές. Στην απόκρημνη κορυφή του Προφήτη Ηλία στον Ταξιάρχη Θέρμου ανασκάφηκαν δύο ναοί αφιερωμένοι στον Απόλλωνα και την Άρτεμη, ίσως και στην Αθηνά. Το ιερό στην Κάτω Χρυσοβίτσα Θέρμου ιδρύθηκε κοντά σε φυσική πηγή και είχε πλήθους ευρήματα, κυρίως πλάνα ειδώλια διαφόρων τύπων. Λατρευόταν η Άρτεμις, ο Δίωνυσος, ίσως κάποια Νύμφη, καθώς και μία ποτάμια θεότητα. Ναός έχει εντοπιστεί στην Φραγκόσκαλα Αγρινίου και στην οχυρωμένη θέση Μαλεβρός βρέθηκαν δωρικοί κίονες ναού. Μαρτυρίες για ιερά παρέχουν επίσης ευρήματα από την Παλαιοκαρυά, το Κρύο Νερό Νερομάννας, την Αμπρακιά, την Κόνισκα. Σημαντικό είναι, τέλος, ένα ακόμη ιερό στο Παλιόκαστρο Νεάπολης, όπου λατρευόταν η Άρτεμις, η Δήμητρα και ο Δίωνυσος (εικ. 694, 695). Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η κατεξοχήν λατρευόμενη θεότητα ήταν η Άρτεμις, που επονομαζόταν *Αιτωλή*. Ακόμη ερείπια ναού γεωμετρικής εποχής και αρχαϊκός βωμός πρέπει να προϋπήρχαν κάτω από τον ναό γυναικείας θεότητας του 4ου αι. π.Χ. στο Κάλλιο, στην ανατολική περιφέρεια της Αιτωλίας (σημερινή επαρχία Δωρίδα του νομού Φωκίδας).

Οι Αιτωλοί, οργανωμένοι φυλετικά, είχαν κοινή συνείδηση, γι' αυτό και σε περιπτώσεις πολεμικού κινδύνου δρούσαν από κοινού, κατέφευγαν δε σε οχυρωμένες θέσεις, οριομένες από τις οποίες θα πρέπει να υπήρχαν στον 5ο αι. π.Χ. (εικ. 696). Σε αντίθεση με την Ακαρνανία, οι λίγες μόνο περιπτώσεις, και κυρίως στην παραλιακή ζώνη, δημιουργήθηκαν ήδη από την εποχή αυτή οργανωμένες πόλεις ως οικιστικά κέντρα, τα οποία δέχονται την επίδραση των μεγάλων ελληνικών κέντρων της Κορίνθου και της Αθήνας. Βαθμιαία, και κυρίως τον 4ο αι. π.Χ., δημιουργούνται περισσότερα αυτόνομα οικιστικά κέντρα με οχυρώσεις, που λειτουργούν ως πόλεις-κράτη και συγχρόνως διαμορφώνεται ένα Κοινό, το οποίο επίσημα πρωτοεμφανίζεται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Στο προσκίnio της ιστορίας οι Αιτωλοί εμφανίζονται την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου. Το 426 π.Χ. καταφέρουν βαρύ πλήγμα στους Αθηναίους, οι οποίοι εξεστράτευσαν υπό τον Δημοσθένη στο Λιγύτιο. Το 367 π.Χ. εμφανίζονται ως Κοινό

696

697

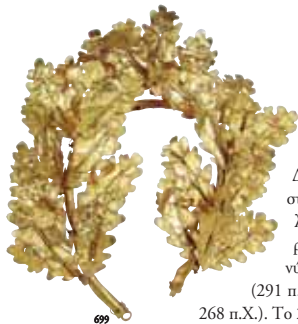
698

697. Νέα Πλευρώνα. Άποψη τμήματος της οχύρωσης της πόλης, με διαμορφωμένη κλίμακα απόδοσης.

Κτίζεται το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., μετά την καταστροφή της παλαιάς Πλευρώνας. Τα ισχυρά και επιβλητικά τείχη της, συνολικού μήκους 2.080 μ., κτισμένα κατά το ψευδοϊσοδομο τραπεζιόδομο σύστημα, διαθέτουν 36 ορθογώνιους πύργους με κλίμακες απόδοσης και 7 πύλες. Η θέση στα νεότερα χρόνια ονομάζεται και Κάστρο της κυρά-Ρίνης.

698. Αιτωλία. Αεροφωτογραφία του Βλοχού.

Η επιβλητική πυραμίδα του Βλοχού, πάνω από το σημερινό Καινούριο και τον Άνω Βλοχό, με την εκτεταμένη αρχαία οχύρωση που δεσποίζει σε όλη την περιοχή, ταυτίζεται με την αρχαία πόλη Θέσπιον.

699

700

πλέον, σύμμαχοι των Θηβών. Από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. το Κοινό είχε αποκτήσει ισχυρή δύναμη. Προσάρτα τη λοκρική Ναύπακτο (338 π.Χ.) και τους Οινιάδες (330 π.Χ.). Στους πολέμους των Διαδόχων η Αιτωλία εμπλέκεται ενεργά και την διατρέχουν εχθρικά στρατεύματα Μακεδόνων, Ηπειρωτών και Ακαρνανών. Συμμαχεί άλλοτε με τον Λυσιμάχο της Θράκης άλλοτε με τον Αλέξανδρο της Ηπείρου ή τον Άτταλο της Περγάμου. Τον 3ο αι. π.Χ. η Συμπολιτεία διανύει την περίοδο της μεγάλης της ακμής. Καταλαμβάνει τους Δελφούς (291 π.Χ.), αφού έχει ήδη καταλάβει τη Λοκρίδα, και την Ακαρνανία (270-268 π.Χ.). Το 279 π.Χ. οι Αιτωλοί είναι η κύρια δύναμη που οάζει την νότια Ελλάδα

και τους Δελφούς από την επίθεση των Γαλατών. Ωστόσο, η πολιτική που ακολουθούν είναι κοντόφθαλμη, τη δε δύναμή τους στηρίζουν στη διαρπαγή και στις ληστικές επιδρομές, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την ερήμωση πολλών περιοχών της Ελλάδας.

Ο 4ος και κυρίως ο 3ος αι. π.Χ. είναι η εποχή της μεγάλης οικιστικής άνθησης. Παράλληλα με τη δημιουργία πόλεων-κρατών, εξακολουθούν να υπάρχουν μικρές κοινότητες στο εσωτερικό της Αιτωλίας έως και τον 3ο αι. π.Χ., όπως δείχνουν ευρήματα και επιγραφικές μαρτυρίες. Οι οχυρώσεις της Αιτωλίας είναι επιβλητικές όσο και της Ακαρνανίας. Πρόκειται κυρίως για κάστρα σε καιρό πολέμου, αλλά ορισμένα από αυτά παρουσιάζουν πυκνή κατοίκηση στο εσωτερικό τους. Δεν είναι βέβαιο πότε ακριβώς κτίζονται. Αν και ορισμένοι πυρηνές τους ή στοιχεία τους είναι πιθανό να υπήρχαν ήδη τον 5ο ή τον 4ο αι. π.Χ., για τα περισσότερα πιστεύεται ότι κτίστηκαν τον 4ο και κυρίως τον 3ο αι. π.Χ.

Στη δυτική περιοχή, από τον Εύηνο έως τον Αχελώο και το όρος Αράκυνθος, ακμάζουν ιδιαίτερα η Πλευρώνα (εικ. 697) κοντά στο Μεσολόγγι, η Παϊάνιον, η Ιθαρία, η Αλικύργα. Από τις επιβλητικότερες οχυρώσεις είναι αυτή της Πλευρώνας, πόλης οργανωμένης με πυκνό οικοδομικό ιστό στο εσωτερικό της, δημόσια οικοδομήματα όπως το θέατρο και η αγορά, μεγάλη λαξευτή στον βράχο δεξαμενή, καθώς επίσης οργανωμένο νεκροταφείο με επιβλητικούς περιβόλους και συχνά τάφους μακεδονικού τύπου.

Βόρεια του Αρακύνθου, κοντά στον Δίμικο (αρχαίο Κύαθο), παραπόταμο του Αχελώου, ανθεί η πόλη Αρριονόη, που παλαιότερα ονομαζόταν Κωνώνη, αλλά μετονομάστηκε από τον Πτολεμαίο II τον Φιλαδέλφεια, βασίλεια της Αιγύπτου, προς τιμήν της αδελφής και συζύγου του Αρριονόη. Στα ανατολικά της η πόλη Λυσιμάχεια, με μικρή διάρκεια ζωής, φέρει το όνομα του Λυσιμάχου, βασιλιά της Θράκης και πρώτου συζύγου της Αρριονόης. Ακόμη βορειότερα βρίσκεται η Αγρίνιο και η αταύτιστη πόλη στο Παλιόκαστρο Νεάπολης, όπου το ιερό εξακολουθεί να ακμάζει. Στη βόρεια πλευρά της λίμνης Τριχωνίδας δεσπόζει η επιβλητική πυραμίδα του Βλοχού, με την επίσης επιβλητική οχύρωση της πόλης των Θεοστίων (εικ. 698), το Βουκάτιον (εικ. 707) και το Φιόστιον, με το ιερό της Φιόστιδος ή Συρίας Αφροδίτης. Ο οικισμός της πόλης Θέστιον εκτείνεται στα χαμηλότερα πρανή, πιθανόν επάνω στον δρόμο που οδηγούσε στον Θέρμο, και διασώζει στοιχεία υδραγωγείου και κρήνη (εικ. 704, 705).

Στη νότια πλευρά της λίμνης βρίσκονται οι πόλεις ή κάμεις Φύταιον, Τριχόνειον, Μέταπα, Άκρα και Παμφία. Το Τριχόνειον είναι η πιο σημαντική πόλη της κεντρικής Αιτωλίας, με οικονομική και πολιτική δύναμη, καθώς είναι η πατρίδα πολλών και σπουδαίων στρατηγών της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Τα ανεοκαμμένα τμήματα του νεκροταφείου της μαρτυρούν την ευμάρεια των κατοίκων της, ενίοτε δε την πολυτέλεια και τα εκλεπτυσμένα γούστα τους, καθώς

701

703

702

699, 702. Γαβαλού (αρχαίο Τριγόνειο). Χρυσό στεφάνι με φύλλα δρύος και σφραγιστικό δακτυλίδι με παράσταση Αφροδίτης που κρατάει προσώπειο. Προέρχονται από πλούσια κτερισμένο τάφο που εκάλυπτε τύμβος. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

700. Επιτύμβια στήλη από το νεκροταφείο του Τριγόνειου, με πλούσια ανάγλυφη διακόσμηση, ύψους 2,30 μ. Επάνω απολάγει σε αέτωμα που κοσμείται με ανάγλυφη Σκύλλα με τρεις κεφαλές. Ψηλά φέρει Τρίτονα που φρονετεί θαλάσσιο ίππο, πιο κάτω υπάρχει η επιγραφή ΚΡΙΤΟΛΑΟΥ, και πιο χαμηλά φύλλα δρύος και ταίρος που καταβάλλεται από δύο λέοντες (200-150 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.

701. Γαβαλού (αρχαίο Τριγόνειο). Ιερό του Ασκληπίου. Πρόσφατες έρευνες αποκάλυψαν περιβόλο και ορθογώνιο κτήριο, από το οποίο προέρχονται αναθηματικές, απεικονιστικές επιγραφές και πλήντα ομοιάματα ανθρώπινων μελών.

703. Μεσολόγγι, Άγιος Ιωάννης. Οι ρωμαϊκές θερμές είναι μεγάλο συγκρότημα σχήματος T, συνολικού εμβαδού 355 μ². Φέρουν τη γνωστή τριμερή διάταξη των ρωμαϊκών θερμών: το frigidarium (χώρος για το κρύο νερό), το tepidarium (χώρος για το χλιαρό νερό) και το caldarium (χώρος για το θερμό λουτρό). Οι διαστάσεις, η πολυτελής κατασκευή και η διαμόρφωσή του δείχνουν ότι πρόκειται για μεγάλο λουτρό δημόσιου χαρακτήρα. Κτίστηκε τον 2ο αι. μ.Χ. και καταστράφηκε τον 6ο αι. μ.Χ.

704. Κρήνη ελληνιστικών χρόνων στο χωριό Κανούριο. Είναι κατασκευασμένη από μεγάλους ορθογώνιους λίθους κατά το ισοδύο σύστημα. Η κρήνη, γνωστή και ως Βεινόβρυση, ανήκε στον οικισμό της πόλης Θέσιον που εκτεινόταν χαμηλά προς τη λίμνη, στον δρόμο που οδηγούσε στον Θέρμο.

705. Μολύβδινα βλάματα σφενδονών (μολυβδίδες). Προέρχονται από την περιοχή του Κανουρίου. Η επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ διλώνει ίσως το όνομα του κατασκευαστή τους. Αρχαιολογικό Μουσείου Αθηνών.

705

ανάμεσα στα ευρήματά τους περιλαμβάνονται πολυτελή και σπάνια αντικείμενα (εικ. 699, 700, 702). Ομοίως πολυτελή και σπάνια αντικείμενα, καθώς και αγγεία αττικών, κορινθιακών και πλειακών εργαστηρίων προέρχονται από το νεκροταφείο της γειτονικής πόλης Άκρα, το οποίο ήταν σε χρήση από τον 5ο έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Από το πρόσφατα αποκαλυφθέν ιερό του Ασκληπιού στο Τριχόνειο (εικ. 701), με ομοιότητες και επιδράσεις από αυτό της Κορίνθου, προέρχονται πύλινα ευρήματα και πολλές απελευθερωτικές επιγραφές δούλων, συχνές στα ιερά της Αιτωλίας. Εκτός από τις παραπάνω αναφερόμενες ταυτισμένες πόλεις, υπάρχουν και πολλές αταύτιστες, γνωστές από επιγραφικές μόνο μαρτυρίες, καθώς και αναριθμητοί μικροί, ατείχιστοι οικισμοί διάσπαρτοι σε όλη την αιτωλική περιοχή. Εντυπωσιακός είναι και ο μεγάλος αριθμός των μεσαίου μεγέθους ή μικρότερων οχυρών και μεμονωμένων πύργων που συναντάμε είτε κατά μήκος του Αχε-
λάου (εικ. 693), είτε στα όρια των πόλεων. Στις κεντρικές και βορειότερες περιοχές πυκνώνουν, έχουν οπτική επαφή μεταξύ τους και βρίσκονται σε απρόσιτες και στρατηγικές σημασίας θέσεις, ελέγχοντας παράλληλα τα περάσματα. Καθρέφτης της ζωής παραμένει η λατρεία στα ιερά, σε ορισμένα από τα οποία συνεχίζεται έως και τους ύστερους ελληνιστικούς και πρώτους ρωμαϊκούς χρόνους. Επίσης, τα ταφικά μνημεία, άλλοτε πιο επιμελημένα μορφής άλλοτε πιο απλά, οι ταφικοί περίβολοι και κυρίως τα κτερίσματα των τάφων και οι επιτύμβιες στήλες που είχαν στηθεί σε αυτούς.

Η ίδια εικόνα επικρατεί και στην ανατολική περιοχή της Αιτωλίας. Η κυριότερη πόλη ήταν το Κάλλιο ή Καλλίπολις, η οποία είχε κτισθεί σε στρατηγικής σημασίας θέση (εικ. 711-713). Η επιβλητική οχύρωσή της δεσπόζει σε ύψωμα πάνω από τα στενά του ποταμού Μόρφου. Ανθεί ιδιαίτερα τον 4ο αι. π.Χ., αλλά καταστρέφεται από τους Γαλάτες το 279 π.Χ. Εκτός των τειχών, κοντά στη νοτιοανατολική πύλη της οχύρωσης, υπήρχε μικρός ναός αφιερωμένος στη Δήμητρα και την Κόρη και λίγο μακρύτερα ένας ακόμη ναός, μεγαλύτερος, αφιερωμένος σε γυναίκα θεότητα (πιθανόν την Ειλειθεία ή την Αρτέμιδα Ειλειθεία ή Λοχία). Έχουν επίσης αποκαλυφθεί πλούσιες ιδιωτικές οικίες (εικ. 711, 712) και το αρχείο της πόλης με 600 πύλινα σφραγίσματα δημοσίων εγγράφων (εικ. 708-710), το οποίο κατείχε επιφανή οικογένεια στρατηγών (ο Αγής Λοχάγου Καλλιπολίτας και ο γιός του Λόχαγος Αγής Καλλιπολίτας). Στα σφραγίσματα αυτά παριστάνεται και ο αγαματικός τύπος της Αρτέμιδος Κυνηγέτιδος, όμοιος με αυτόν του αγάλματος της Λαφρίας Αρτέμιδος στην Καλυδώνα. Μάλιστα μία από τις επίσημες σφραγίδες της Καλυδώνας, με παρόμοια Αρτέμιδος που τρέχει με αναμμένη δάδα, βρέθηκε στην Καλλίπολη. Από τις υπόλοιπες πόλεις της περιοχής αυτές ξεχωρίζει η Ποτιδανία (στη θέση Άγιος Νικόλαος στον Κάμπο Δωριδας). Το γεγονός ότι η πόλη πραγματοποιεί έκδοση νομίσματος στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. και η ύπαρξη οργανωμένου και πιθανότατα

πλούσιου νεκροταφείου, από το οποίο προέρχεται χάλκινο κράνος, ίσως μακεδονικό λάφυρο πολέμου, μαρτυρούν την ακμή της.

Η αρχή της πτώσης της Αιτωλικής Συμπολιτείας (εικ. 706) σημαίνεται με την επίθεση του Φιλίππου Ε΄ το 218 π.Χ. και το 206 π.Χ. εναντίον της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας. Η μεσο-λάβη του Αιτωλού στρατηγού Αγγελάου να ενωθούν όλοι οι Έλληνες προ του κοινού εχθρού, των Ρωμαίων, δεν έφερε αποτέλεσμα. Οι Αιτωλοί κλείνουν συμφωνία με τη Ρώμη κατά του Φιλίππου Ε΄, ενώ η νίκη των Ρωμαίων στις Κυνόσ Κεφαλάς το 197 π.Χ. είναι αποφασιστικές σημασίας για τις μετέπειτα εξελίξεις. Οι Αιτωλοί χάνουν την ευστοία των Ρωμαίων και στη συνέχεια σχεδόν ουσιαστικά υπάγονται στη Ρώμη, ενώ το 167 π.Χ. περιορίζονται στα παλαιά τους όρια ταπεινωμένοι. Η νομιμοματοκοπία διακόπτεται. Μετά τη ναυμαχία του Ακτίου (31 π.Χ.), πολλοί Αιτωλοί μετοικίζονται στη Νικόπολη. Το μεγαλύτερο τμήμα της, ειδικά η παραλιακή ζώνη, υπάγεται στη ρωμαϊκή αποικία των Πατρών, ενώ ορισμένοι κάτοικοι καταφεύγουν στην Άμφισσα. Όπως και στην Ακαρνανία, έτσι και στην Αιτωλία η ζωή εξακολουθεί στους μικρούς διάσπαρτους ατελείστους οικισμούς, ενώ βαθμιαία δημιουργούνται μεγάλες ιδιοκτησίες. Από τον 2ο αι. μ.Χ. παρατηρείται άνηθση της περιοχής. Χαρακτηριστικότερο μνημείο είναι τα δημόσια λουτρά στον Άγιο Θωμά Μεσολογγίου, κοντά στη ρωμαϊκή οδό που διασχίζει την Αιτωλοακαρνανία (εικ. 703). Άλλα κτίρια βρίσκονται στα Σπαράλινα, στη Μεγάλη Χώρα Αγρινίου. Την εποχή αυτή λειτουργεί και το ιερό της Αρτέμιδος Ηγεμόνης στην Αγία Σοφία Θέρμου. Το Κάλλιο ακμάζει επίσης. Τη νέα εποχή που έρχεται με τη νέα θρησκεία μαρτυρούν οι πολλές παλαιοχριστιανικές βασιλικές τόσο στο αιτωλικό όσο και στο ακαρνανικό έδαφος.

706

707

706. Χρυσός στατήρ Αιτωλικής Συμπολιτείας, της περιόδου 220-189 π.Χ. Στον εμπροσθότυπο υπάρχει κεφαλή Αθηνάς. Στον οπισθότυπο υπάρχει προσομοίωση Αιτωλίας καθήμενης επάνω σε μακεδονικές και γαλατικές ασπίδες. Οι πόλες της Αιτωλίας αυτές καθαυτές δεν κβόβουν δικά τους νομίσματα, με εξαίρεση την Απολλωνία και την Ποτιδανία. Νομίσματα κβόβονται από την Αιτωλική Συμπολιτεία, καθώς και από τις γειτονικές πόλεις-έθνη που λαμβάνουν μέρος στον πολιτικό οργανισμό της Συμπολιτείας, και μάλιστα οι χρυσές και αργυρές κοπές της είναι συνδεδεμένες με τους Γαλατικούς πολέμους. Έτσι, πολλοί οπισθότυποι είναι εμπνευσμένοι από το άγαλμα της Αιτωλίας που στεκόταν στους Δελφούς.

707. Βουκάτιον. Ανατολικό σκέλος της οχύρωσης της αρχαίας πόλης Βουκάτιον. Σε χαμηλό μεμονωμένο λοφίσκο κοντά στον σημερινό οικισμό της Παραβόλας, που δεσποεί στη γύρω πεδιάδα, βρίσκεται η πόλη Βουκάτιον. Η επιβλητική οχύρωσή της έχει ορθογώνιους και ημικυκλικούς πύργους.

708

709

710

708. Κάλιο. Στο δωμάτιο της Οικίας IV με το αρχείο βρέθηκαν περισσότερες από 600 πλάινα σφραγίσματα (αποτυπώματα σφραγίδας πάνω στον νοπό πηλό), από τα παλαιότερα που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα, με ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία γενικότερα και την ιστορία της τέχνης. Αποδεικνύουν ότι η Καλλίπολη είχε οικονομικές και πολιτικές σχέσεις με όλο σχεδόν τον τότε γνωστό κόσμο του αιγαιακού χώρου, ακόμη και μετά την καταστροφή του 279 π.Χ. Τα θέματα των παραστάσεων τους παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία: εμβλήματα πόλεων, προσωπογραφίες και μυθικές κεφαλές, μορφές σε διάφορες στάσεις, ζώα και πλάσματα του μύθου, όπλα και διάφορα άλλα αντικείμενα. Στο σφράγισμα της φωτογραφίας πορτρέτο του βασιλιά της Περγάμου Αττάλου Α' (241-197 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφισσας.

709. Κάλιο. Πλάινο σφράγισμα, με πορτρέτο του βασιλιά της Αιγύπτου Πτολεμαίου Γ' του Ευεργέτη (246-221 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφισσας.

710. Κάλιο. Πλάινο σφράγισμα, με πορτρέτο του βασιλιά της Συρίας Αντύχου Γ' (223-187 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφισσας.

711. Κάλιο. Αποψη της Οικίας IV από τη νοτιοδυτική γωνία, μίας από τις πλουσιότερες και μεγαλύτερες

(διαστ. 18 x 15,40 μ.) με πλούσιο εξοπλισμό. Σε ένα από τα δωμάτια της βρέθηκε το επίσημο αρχείο της πόλης, γι' αυτό και η κατοικία αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως «αρχαιοφυλάκιο». Ο ιδιοκτήτης της ήταν εξέχον πρόσωπο και συγχρόνως ο φύλαξ της σφραγίδας και του αρχείου της πόλης.

712. Στην κάτω πόλη, στα πιο χαμηλά άνδρα μεταξύ των δύο κέντρων πύλων της, της νότιας και της ανατολικής, ερευνήθηκαν πολύ εντυπωσιακά συγκροτήματα μεγάλων κατοικιών, με μελετημένη διαρρύθμιση και πολλά δωμάτια (7-8), που διέθεταν όλες τις ανέσεις και είχαν θέα στον ποταμό Μόρνο. Αποψη από τη νοτιοδυτική γωνία της Οικίας III.

713. Κάλιο. Αποψη της πόλης από τα ανατολικά. Η Καλλίπολη κτίστηκε περί τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. σε θέση εννοική από γεωγραφική και στρατηγική άποψη, στη δεξιά όχθη του ποταμού Μόρνου (αρχαίοι Δάρνουν). Διέθετε ισχυρό οχυρωματικό περίβολο μήκους περίπου 2 χλμ., ο οποίος σε ορισμένα σημεία σκάεται έως το ύψος των 3 μ. Το 279 π.Χ. υφίσταται φοβερή καταστροφή από τους Γαλάτες, αλλά εξακολουθεί να υπάρχει. Σήμερα, η κάτω πόλη με την αγορά, τον χώρο του θεάτρου(ς), τα δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα έχει πλημμερίσει καθώς βρίσκεται μέσα στην τεχνητή λίμνη του φράγματος του Μόρνου.

711

712

Θέρμος

ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Ο Θέρμος, στην καρδιά της Αιτωλίας, στο οροπέδιο βορειοανατολικά της Τριχωνίδας λίμνης, αναδείχθηκε ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. θρησκευτικό και πολιτικό κέντρο της Αιτωλικής Συμπολιτείας διαμέσου πολιτικών και λατρευτικών εξελίξεων που διήρκεσαν αιώνες (εικ. 715-717). Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι οι Αιτωλοί είχαν αναπτύξει τη δυνατότητα σε περίπτωση πολεμικού κινδύνου να δρουν από κοινού και αυτό δείχνει ότι ήδη τον 5ο αι. π.Χ. λειτουργούσε στοιχειωδώς το Κοινόν. Σύμφωνα όμως με τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα, ο Θέρμος είχε αρχίσει να διαδραματίζει κοινοτικό θρησκευτικό-λατρευτικό πρόσωπο στην κεντρική τουλάχιστον Αιτωλία από το β' μισό του 8ου αι. π.Χ., όταν λειτουργούσε εκεί μεγάλος βωμός τέφρας όπου τελούνταν ολόκαιστες θυσίες σε στιγμές κυρίως κινδύνου και κρίσεων. Ο Θέρμος ήταν τότε πιθανώς αποκλειστικός ιερό και μάλιστα αφιερωμένο στον Απόλλωνα, ως θεό που στέλνει και αποτρέπει το κακό, όπως εμφανίζεται και στην *Ύληδα*, αλλά και ως θεό προστάτη των νέων.

Παλαιότερα ο Θέρμος ήταν μόνο οικισμός ή αρχαϊκή έδρα. Τα αρχαιότερα κατάλοιπα του οικισμού μπορούν να χρονολογηθούν πριν από το 1600 π.Χ. Είναι ορύγματα ημιπηγέων καλυβών και διαταραγμένες κτιστές κατασκευές κάτω από το μεγάλο αφιδωτό κτίσμα, το γνωστό ως Μέγαρο Α. Ο οικισμός της Υστερης Εποχής του Χαλκού

(εικ. 716), ένας από τους σημαντικότερους που υπάρχουν, ήταν μόνιμος και άνθησε από την ύστερη Μεσοελλαδική περίοδο (τέλη 17ου αι. π.Χ.) έως την αρχή των Σκοτεινών Χρόνων (11ος αι. π.Χ.) στην πρόσφορη αυτή θέση για τις επικοινωνίες, ανάμεσα στην ορεινή και την πεδινή Αιτωλία, στον δρόμο από τον ποταμό Εύπηνο στον Αχελώο.

Αρκετά νωρίς ο Θέρμος δέχθηκε στοιχεία του μυκηναϊκού πολιτισμού περισσότερα από άλλα κέντρα του εσωτερικού βορειότερα, όπως η Ήπειρος. Βρέθηκαν πολλά μυκηναϊκά αγγεία εισηγμένα και άλλα που είναι τοπικές μιμήσεις. Πάντοτε, όμως, ήταν εδώ άβηστος και ισχυρή η μεσοελλαδική παράδοση. Ο Θέρμος ανήκε στην περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου και δεν μπορεί να θεωρηθεί κέντρο ενταγμένο στη μυκηναϊκή επικράτεια, ούτε εγκατάσταση μυκηναϊκή. Ο τόπος ήταν σημαντι-

714

715

714. Θέρμος. Χάλκινο ουριακό ειδώλιο που παριστάνει τον επιτθήμενο θεό Reshef. Ειδώλια του τύπου αυτού εισόγγον στην Ελλάδα από τη Μικηναϊκή εποχή και έγγον βρεθεί κυρίως σε ιερά, ως αφιερώματα. Είναι πιθανό ότι οριομμένα ταυτίζονταν κατά καιρούς με ελληνικές θεότητες και μάλιστα με τον Απόλλωνα που ήταν στο Έπος, όπως ο Reshef, θεός ολέθρου αλλά και λυτρωτής. Βρέθηκε στο «μελανό στράμα» θυσικών και προσφορών του 7ου αι. π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

715. Θέρμος. Η κρήνη του τέλους του 4ου αι. π.Χ. στο βορειοδυτικό άκρο της πλατείας της αγοράς.

716. Θέρμος. Ο υστεροελλαδικός οικισμός του Θέρμου. Αριστερά το μεγάλο αμφοκό κτήριο, «μέγαρο Α». Τα καμυλόσχημα κτήρια είναι αρχαιότερα από τα ορθογώνια. Η αρχή του οικισμού μπορεί να αναχθεί στο τέλος της Μεσοελλαδικής περιόδου (16ος αι. π.Χ.).

717. Θέρμος. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου από αέρος. Στο κάτω μέρος αναπτύσσεται ο προϊστορικός οικισμός και το ιερό του Απόλλωνος, εν μέρει κάτω από το προστατευτικό ανασκαφικό στέγαστρο. Στο βάθος εκτείνονται οι δύο στοές της πολιτικής αγοράς. Δεξιά, ο ειρής χώρος του οχιρωματικού περιβόλου όπου οι Απιαλοί τελούσαν κάθε χρόνο «αγοράς τε και πανηγύρες έπιφανειότητας» (Πολύβιος 5, 8.5).

